

EGYÜTTNEVELÉS VAGY KÜLÖNNEVELÉS A SAJÁTOS NEVELÉSI IGÉNYŰ GYERMEKEK ÉS FIATALOK KÖRÉBEN

BORSEAI LÁSZLÓ

„...Egyáltalán nem biztos, hogy az emberiség legnagyobb erőfeszítéseit a tökéletes testű birkózók, a hibátlan gladiátorok teljesítik – igen, azt hiszem, a satnyáknak is dolguk van a világban, s talán nem is olyan utolsó feladat az ő dolguk. [...] Az élet pontosabban tudja, mint a spártaiak, kit tart meg munkatársnak céljaihoz, s kit dob el.”

Márai Sándor

Kisiskolás koromban (1960-as évek eleje) nagy létszámú osztályba jártunk. A 42 fős osztályban volt közöttünk egy különös, nagyon furcsa fiú. Állandóan dallamokat dúdolgatott, sztereotíp törzshajlítgatással nyugtatta magát és senkire sem figyelt az osztályban. Zavarni nem volt szabad, saját világában élt. Csak akkor élenkült fel, ha számok kerültek a táblára és legnagyobb csodálatunkra a többjegyű szorzandó és szorzó pillanatok alatt összeállt a fejében a helyes szorzattá. Másik kedvence a víz és az úszás volt.

Megszoktuk őt. Természetes volt a jelenléte az osztályban. A tanító néni csodálatos türelemmel, pedagógiai érzékkel, szeretettel „kezelte” másságát, pedig nem lehetett könnyű.

Más volt. Ma már tudom, hogy autista...

Napjaink mindennapos pedagógiai kérdésévé vált, hogy a sajátos nevelési igényű gyermekeket együtt- vagy különnevelésben részesítsük? Melyik oktatásszervezési forma szolgálja leghatékonyabban fejlesztésüket, nevelésüket-oktatásukat, végső soron beillesztésüket a társadalomba? Lehet-e, szabad-e élesen elválasztani a két modellt? Milyen előnyökkel és hátrányokkal jár az integráció vagy a szegregáció? Szűken vett oktatási kérdéstről van szó vagy valami többről is? A kérdések megválaszolása előtt nézzük az alapfogalmakat:

Fogyatékoság

Hosszú idők óta a gyógypedagógia alapfogalmaként használjuk. A fogyatékoság jelenti a gyermeknél azt a tulajdonságot vagy tulajdonságcsoportot, amiktől speciális szükséglete keletkezik a gyógypedagógiai ellátásra.

Az 1993-as közoktatási törvény is azokat sorolja a gyógypedagógia ellátórendszerébe, akik fogyatékosok.

A fogyatékoság, eredetét tekintve, orvosi fogalom, azaz valamilyen betegség után fennmaradt, orvosi beavatkozással már nem befolyásolható kóros állapotot jelent.

A gyógypedagógiai tevékenység körébe tartozás jelölésére nem alkalmas kifejezés.

Bizonyos értelemben tágan értelmezhető a fogalom, mert valamilyen kóros állapot megléte esetén nem sérül feltétlenül a személyiség is, vagyis nincs másodlagos következmény, így nincs is mindig szükség „gyógyító” nevelésre, illetve súlyosabb fokú károsodások esetén már gyógypedagógiai eljárásokkal sem befolyásolhatók számottevően.

A személyiség nemcsak kóros, organikus károsodások következtében sérülhet, hanem funkcionálisan is, ekkor is szükség lehet speciális gyógyító nevelésre. Ezért a fogalom túl szűk is.

A fogalom használata ellen szól az a körülmény is, hogy a közvéleményben pejoratív értelmet kapott.

A fogalom használata nem nélkülözhető teljesen, mert igazán megfelelő egy-szavas, magyar kifejezést nem sikerült találni és a mindennapi szóhasználatot megkönnyíti, bár fenntartásunk van a helyességét illetően.

A fogyatékoság jelentéstartalmát az ember testi, idegrendszeri, lelki, cselekvésszerű, szociális tulajdonságai területén lehet meghatározni. A fogyatékoság vonatkozhat egy tulajdonságterületre, ezen belül több tulajdonságra vagy vonatkozhat több területre és több területen több különböző tulajdonságra.

A fogalom legáltalánosabb jelentéstartalma a biológiai állapot megváltozása, a visszafordíthatatlan sérülés, károsodás. A biológiai károsodás tehát mint elsődleges, a lelki tulajdonságok mint másodlagos, a cselekvési elváltozások mint harmadlagos fogyatékoságok jelennek meg.

A fogyatékoság fogalmával azonos, összefoglaló jelentésű a zavar, károsodás, akadályozottság fogalma is. Mindegyik kifejezés csak az eltérést, a tulajdonságok kedvezőtlen módosulását fejezi ki, de nem alakult ki egységes, szakmai értelmezés.

A tulajdonságok állapotát jelölő „sérült”, „gátolt”, „fogyatékos” kifejezéseknél kevésbé elkülönítő hatású az „akadályozott” szó jelentése. Az akadályozottság elsősorban szociális tulajdonságként értelmezhető. Ha az elvárásokat, követelményeket hozzáigazítjuk a személy lehetőségeihez, akkor a személy akadályozottsága megszűnik.¹

A közoktatás rendszerében a fogyatékos gyermek *megkülönböztetését* a közoktatásról szóló törvény írja elő. A fogyatékoság gyanúja akkor merülhet fel szülőben, pedagógusban, ha a gyermek nem tud az elvárásoknak megfelelően előrehaladni.

A törvény szerint a gyermek állapotfelmérését a Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok végzik, így ezek a bizottságok adják a gyermek számára a „fogyatékos” címkét. Ez a címke csak a gyermek bizonyos tulajdonságaira vonatkozik. A fogyatékos gyermek lehet testileg egészséges, külső megjelenésében vonzó. A Szakértői Bizottságnak kell a gyermek másságát a „fogyatékos” címkével megjelölni ahhoz, hogy joga legyen a közoktatásban többlétszolgáltatásokra, különleges gondozásra. A címkézés ebben az értelemben a gyermek számára előnyös, mert általa állapothoz jobban illeszkedő szolgáltatásokhoz jut. Más oldalról viszont a „fogyatékos” címke a gyermek és szülő számára taszító, mivel szociálisan nemkívánatos emberi állapotra mutat rá és az egyén önértékelését veszélyezteti. A gyermek talán nem érzi ezt olyan erősen, mint a szülő, aki mindenekelőtt a gyermekét akarja megóvni ettől a címkétől, és gyakran nem akarja olyan iskolába járatni, ahol fogyatékosnak címkézettek is vannak.²

A fogyatékos fogalmának nincs pontosan körülhatárolt tartalma. Jelentése mindig attól függ, ahhoz igazodik, amit a fogyatékos emberekről mondani akarunk. Célszerű tisztázni, hogy milyen tulajdonságterületekről, milyen tulajdonságokról és azok milyen változásairól beszélünk.

A tulajdonságok módosulásának megnevezései

A tulajdonságok kedvezőtlen változásai esetén gyakran használjuk a következő kifejezéseket: károsodás, zavar, hiány, fejletlenség, akadályozottság, hátrányos, fogyatékos stb. Ezek a kifejezések egy harmonikus, egészséges, normális állapottól való kisebb-nagyobb eltérést jelölnek meg. Az eltérést jelzik a súlyos, nagymértékű, alacsony szintű, középfokú szavak.

A közoktatási törvény a gyermekek sajátos szükségletű csoportjainak jelölésére az „érzékszervi fogyatékos”, „enyhe értelmi fogyatékos”, közép súlyos értelmi fogyatékos”, „beszéd fogyatékos” stb. megjelöléseket használja. Itt a fogyatékos szó ugyanazt jelenti, mint a sérült, károsodott szavak, tehát egy-egy tulajdonság negatív módosulásáról van szó. Az „érzékszervi” megjelölés testi, idegrendszeri tulajdonságra, az „értelmi” lelki tulajdonságra, az „enyhe”, közép súlyos” szavak az elváltozás mértékére, a „mozgási”, a „beszéd” több tulajdonságcsoporthoz utal.

A WHO értelmezésében a fogyatékos fogalma a lelki és cselekvésközpontú tulajdonságterületeket fogja át, a rokkantság fogalma pedig a szociális tulajdonságokat.

A nevelhetőség és a korlátozott nevelhetőség

A nevelhetőség olyan gyermeki tulajdonságok összessége, amelyek előfeltételként szerepelnek a követelmények teljesítésében, a pedagógiai segítségnek pedig ehhez kell igazodnia. A nevelhetőség gyermekeként változik, ezért az iskolázta-

tás általános követelményeinek az eléréséhez más-más megsegítésre van szükség. A nevelhetőségnek négy összetevője van:

- Hol tart a gyermek tudása, fejlődése?
- A nevelés hogyan és milyen mértékben képes ezen az állapoton változtatni?
- Milyenek a gyermek távlati fejlesztési lehetőségei?
- Milyen szociális körülmények között fejlődik a gyermek?

A gyermekek jelentős részénél „összeillési zavar” áll elő nevelhetőségük, a velük szemben támasztott követelmények és a követelmények eléréséhez biztosított pedagógiai segítség között.

A követelményeknek, a segítségnyújtásnak minden gyermek nevelhetőségéhez igazodni kellene, de ezt az igazodást a közoktatás csak a gyermekek többségénél tudja biztosítani. Az „összeillési zavar” következtében a gyermek az adott pedagógiai környezetben korlátozott nevelhetőségűvé válik. Ez nem azt jelenti, hogy a gyermek milyen mértékben és hogyan formálható, hanem azt, hogy az adott pedagógiai környezet (óvoda, iskola) milyen mértékben képes ezt megvalósítani.³

A sajátos nevelési szükséglet

A nevelhetőség és a követelmények teljesítése közötti összeillési zavar megszüntetésének különböző formái lehetségesek:

- Akik nehezen tudják elérni a követelményeket, azoknál nem a pedagógiai erőfeszítéseket fokozzuk, hanem a velük szemben támasztott követelményeket csökkentjük.
- Az óvoda vagy az iskola a gyermekeket nevelhetőségük szerint csoportosítja, a jó képességű gyermekeknek többlétszolgáltatásokat nyújt, a gyengébbeknek a minimális követelmények elérését biztosítja.
- Az intézmény elsősorban a gyengébb gyermekek számára fokozza a pedagógiai eljárások hatékonyságát és többlétszolgáltatással próbálja ezt a gyengébb csoportot azonos követelményszintre hozni.
- Akiknél a nevelhetőség nagymértékben negatív irányba hajlik el a többi gyermek nevelhetőségétől, azoknál módosítja a követelményeket, és számukra a szokásostól eltérő nagyobb fokú pedagógiai segítséget nyújt.

A különleges bánásmódot indokoló tulajdonságcsoportot a „sajátos nevelhetőség” fogalmával köthetjük össze.

A fogyatékoság fogalma egyre kevésbé alkalmas a sajátos nevelhetőség jelölésére. A kifejezés tulajdonsághiányt jelöl, másrészt a nevelői tevékenység elsősorban a pszichológiai funkciókkal, cselekvésbeli tulajdonságokkal és nem a szervek állapotával, élettani működésével törődik.

A sajátos nevelhetőség tehát nem a gyermek fogyatékoságával foglalkozik, hanem az adott pedagógiai feltételek miatt a különleges bánásmódra való ráutalt-

sággal. E ráutaltság megnevezésére használjuk egyre inkább a „sajátos nevelési szükséglet” kifejezést.⁴

Szegregáció

A szegregáció elkülönítettséget, másoktól való elválasztást jelent. Jogi, de különösen polgárjogi értelemben erősen negatív jelenséget takar, amennyiben valakit etnikai, vallási vagy politikai meggyőződése alapján megkülönböztetnek. Ebben az értelemben emberi jogi kérdések is felvetődnek.

Szűkebben értelmezve a sajátos nevelési igényű (fogyatékos) gyermekek és fiatalok elkülönített nevelését-oktatását jelenti többnyire gyógypedagógiai intézményben. Ebben az értelemben a fogalom nem feltétlen negatív jelentést tartalmaz hordoz. A szegregált nevelés a maga kialakulásának idején pozitív jelenség volt, hiszen korábban szegregált gyógypedagógiai intézmények hiányában a fogyatékosok nem kaptak helyet a többségi iskolákban, így sajátos nevelési szükségleteik sem elégteltek ki.

Integráció

Az integráció beilleszkedést, egyes részek egyesülését egy egésszé, összszűződést jelent. Szűkebb értelmezésünk szerint ez a sajátos nevelési igényű (fogyatékos) gyermekek és fiatalok beillesztését jelenti a sajátos nevelési igénnyel nem rendelkező, ép társak közé. (Természetesen az épnek mondott gyermekek között is jelentkezhetnek sajátos, de nem gyógypedagógiai értelmezés szerinti nevelési igények.) Igazán integrációról akkor beszélhetünk, ha a fogyatékos gyermekek nem csak „egy levegőt szívnak” többségi társaikkal, hanem közösen tanulnak, játszanak, kommunikálnak, vagyis élő, aktív interakcióba kerülnek egymással.

Inklúzió

Az inklúzió befogadást jelent, azaz nem csupán beillesztjük a tanulót a többségi iskolába és együtt tanítjuk, fejlesztjük őt a többiekkel, hanem az adott gyermeket szociálisan is befogadja az adott iskola vagy intézmény gyermek- és pedagógusközössége. Ez minőségileg magasabb szintet jelent az integrációnál.

Az integráció kialakulásának gyökerei

Az integrációs törekvések az 1960-as években kezdtek kibontakozni. Különböző motivációval indultak be ezek a folyamatok az egyes országokban vagy országcsoportokban. A skandináv országokban a normalizációs elv megjelenése volt a kiváltó ok, miszerint a sérült, fogyatékos embereknek is joguk van olyan életfeltételek között élni, mint a többségi társadalom tagjainak, miközben speciális igényeiket is kielégítik. Az USA-ban polgárjogi mozgalmak indultak a fogyatékos emberek jogaiért és az elkülönítettség megszüntetéséért vagy csökkentéséért.

Olaszországban antipszichiátriai mozgalmak indultak, amelyek sokat tettek a szegregáció felszámolásáért, de már túlzásokba estek és megszüntettek minden állami fenntartású gyógypedagógiai intézményt, miközben kialakították a többségi iskolák integrációs feltételrendszerét. Angliában a Warnock-jelentés hatására gyorsultak fel az integrációs törekvések az 1970-es évek végén. Német nyelvterületen csak a 80-as évek közepén kaptak lábra az integrációs gondolatok, mivel a második világháború után jól kialakított speciális gyógypedagógiai intézményrendszert alakítottak ki. Az esélyegyenlőségi törekvések is mozgatói voltak az integrált oktatás fejlődésének, ezt segítette elő, hogy az ENSZ 1993-as közgyűlése is elfogadta a fogyatékosok esélyegyenlőségére vonatkozó alapszabályát.

Hazánkban is viszonylag későn kezdtek elismerni és felkarolni az integrációt. Az 1990-es évek után felélénkültek az erről szóló társadalmi, oktatáspolitikai viták, melynek további katalizátora volt az 1998-ban megjelent esélyegyenlőségi törvény (1998. évi XXVI. törvény). Szükséges megjegyezni, hogy ebben az időben egy szakmailag nemzetközileg is méltán elismert, jól funkcionáló szegregált gyógypedagógiai intézményrendszer működik Magyarországon.⁵

Az integráció előnyei és hátrányai

Az integráció mellett szól, hogy pozitív szociális magatartásmintákat közvetít, így a gyermek könnyebben veszi át a társadalmi együttélés alapvető mintáit, szabályait. Erre szükség van, hiszen a fiatalnak ki kell lépnie az oktatás után a munkaerőpiac terepére, amennyiben erre lehetősége van (esélyegyenlőség!). A többségi iskolában tanító tanár általánosabb, gyakran magasabb követelményeket támaszt a gyerekkel szemben, mint a speciális iskolai környezetben dolgozó kollégája.

Az integrált oktatásban részt vevő gyermeknek nem kell távolra, speciális intézménybe kerülnie, így nem szakad el családjától, szűkebb környezetétől.

Az integráció az adott csoportnak is előnyére válik, az iskolai közösséget is pozitív irányba tereli, nő a másság iránti tolerancia, a sajnálatot a segítségnyújtás természetes képessége váltja fel.

Az integráció ellen hat, ha megfelelő feltételek biztosítása nélkül, hibásan kivitelezett együttnevelést alkalmazunk. Így az integráció eredmény nélküli formális változata jön létre.

Ha a gyermek csak pusztán „jelen van” az adott csoportban, akkor személyisége, képességei nem fejlődik, elmagányosodik, sőt ez a formalitás kifejezetten káros hatásúvá válik.

Ez az oktatási forma jelentős többletterhelést ró a pedagógusra, akinek a képzettsége is többnyire hiányos ezen a téren. Az egyénre szóló differenciált fejlesztés alapkövetelmény az integrált oktatás során, amelyre még kevesen felkészültek. A sérülésspecifikus foglalkoztatás pedig gyógypedagógusi kompetencia.⁶

Érthető módon ellenállás érzékelhető a gyógypedagógusok részéről is, akik méltán gondolják, hogy felkészültségüknél fogva ők a legalkalmasabb szakemberek a fogyatékosok tanítására, Tártanak attól is, hogy az integráció gyermeklétszámot szív el intézményeiktől, ami egzisztenciális kérdéseket vet fel. Az eddig megszokott munkaforma helyett a többségi iskolákba kell kijárnia. Neki is új ismeretekre kell szert tennie, amit a ma dolgozó gyógypedagógusok többsége még nem kapott meg a képzés során.

Nehezíti a helyzetet, hogy nálunk az elmúlt jó száz év során nagyon magas színvonalúvá vált a gyógypedagógiai ismeretanyag. A szakembereink talán féltik is kicsit a megszerzett tudást és féltő, hogy a fent emlegetett gyógypedagógusi kompetencia, amely speciális elméleti és gyakorlati tudást jelent, fellazul. Talán ettől kevésbé kellene tartani.

Nem egyszerű a képlet, azt is mondhatjuk, hogy nem teljesen szöges ellentétben álló nézetekről beszélünk, hiszen mindkét esetben ugyanannak a sajátos nevelési szükségletű gyermeknek az oktatásáról van szó, kétségtelen, más-más módszerekkel. Tulajdonképpen az a fontos, hogy a gyermek fejlesztése eredményes legyen, de az oktatás utáni időszakra is kapjon felkészítést.

A problémát az jelenti, hogy a hazai integrációt úgy kezdtük el erőteljesen szorgalmazni, hogy csak az oktatásra koncentráltunk, holott a tanulásában és szocializációjában sérült személyiség teljes, egy életen át tartó beillesztésével kellene foglalkoznunk. Erre a többségi társadalom nincs felkészítve. Nemcsak integrálni kell, hanem befogadó, inkluzív társadalommá kell formálni az emberek közösségeit. A szakemberek képzését is érdemes lenne átgondolni, mégpedig mindkét oldalról. Egyrészt a sikeres integrált oktatáshoz sokkal több gyógypedagógusra volna szükség, hiszen nagyon sok olyan osztály működik, ahol a szakszerű oktatáshoz nem vagy hiányosan áll rendelkezésre a szakértelem. A gyógypedagógusok képzésében sokáig nem szerepelt az a módszertani kultúra, amely az ép gyerekeknek is megfelelt volna, bár az utóbbi időben erre is látunk törekvéseket. Másrészt a többségi iskolákban dolgozó pedagógusok sem kapnak kielégítő képzést vagy csak nagyon szerényet a sérült tanulók számára. Az utóbbi időben reményteljes próbálkozások indultak el a pedagógusképzésben, például a Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Főiskolai Karán tanító–tanulásban akadályozott szakpár indult.

Valószínűleg még sokáig megfér egymás mellett a két rendszer, sok szülő szívesen írhatja gyermekét integrált iskolába, mert ezt tekinti gyermeke számára előnyösebbnek, ugyanakkor a súlyosan-halmozottan sérült gyermekek ellátását, fejlesztését csak szegregált intézmény tudja biztosítani.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy mindkét modellnek helye van a magyar közoktatásban. Kényesen ügyelni kell arra, hogy a szakmaiság, de mindenekelőtt az érintett gyermek érdekei ne sérüljenek. Az integráció reményt keltő szép törekvés, a többség tanulhatja a toleranciát, de egyben még mindig sok ellentétet is

szül, különösen akkor, ha az integráció problémakörét kiterjesztjük a teljes társadalomra (lásd etnikai, vallási és más beilleszkedési és elfogadási problémák). Gyakran szülők és néha még szakemberek sem néznek szembe igazán a sajátos nevelési igényű gyermekek problémáival, eltoltják maguktól azokat, homokba dugják a fejüket.

Éretté kellene először nevelni a társadalmat a másság helyes kezelésére, a tolerancia valódi gyakorlására, nemcsak iskolai környezetben, hanem az élet minden területén. Az igazi integráció és inklúzió csak akkor valósulhat meg, ha az előfeltételei is teljesülnek. Az igazi előfeltételek pedig a felelősen gyermeket vállaló családok, szülők felkészítésénél kezdődik, akik vállalják, hogy gyermekeiket a helyes embertársi szeretet szellemében nevelik, amibe beletartozik a sérült, fogyatékos, az átlagtól kisebb-nagyobb mértékben eltérő ember elfogadása, sőt segítése is. Erre kell épülnie az iskolai nevelésnek a szülői házzal lehetőleg összhangban, melynek középpontjában az erkölcsi nevelés áll. Úgy látom, hogy ez a nevelési színtér ma válságban van, a gyerekek túl sok hatás, gyakran káros hatás alatt nehezen tudnak biztos igazodási pontokat találni. Ebben a „valóítsd meg önmagad” hamis világban és felnőtt környezetben nehezen lesz elvárható tőle a rászorultak okos szeretettel való segítése. Az erkölcsi nevelés biztos oszlopainak újbóli leverése után várható el a társadalom minden tagjától az integráció helyes kezelése, a befogadás és az elfogadás is.

A nyílt munkaerőpiac sem érdekelt a megváltozott munkaképességű és fogyatékos fiatalok munkavállalásában. Meggyőződésem, nem várható el egyértelműen a munkáltatóktól, hogy tárt karokkal várják ezeket a munkavállalókat. Ne ámítsuk magunkat és vegyük tudomásul, hogy a tőke, a pénz csak érdek mentén mozdul. Így a fogyatékos személyek munkáltatása is csak akkor fog érdemben pozitív irányba mozdulni, ha a vonatkozó törvényeket, mindenek előtt az adótörvényeket ennek szellemében módosítjuk. Lényeges, érzékelhető szintű adókedvezményekkel, illetve adószankciókkal kellene érdekeltté tenni a munkáltatókat abban, hogy létszámukhoz arányos mértékben foglalkoztassák az érintetteket. A kérdés emberiességi, érzelmi oldala akkor fog működni, ha az érdekeltségi szempontok meglétén túl a munkáltatók megtapasztalják és rájönnek arra, hogy érdemes velük foglalkozni, hiszen kitaratóak és bizonyos munkákat ép társaik nem szívesen végeznek el. Elfogadásuk a munkahelyeken pedig képes megváltoztatni az emberek egymáshoz való viszonyát is.

Végezetül egy megvalósult gyakorlati példát szeretnék bemutatni.

Az általam vezetett szegregált gyógypedagógiai intézményben értelmileg akadályozott (középsúlyos értelmi fogyatékos) gyermekek és fiatalok nevelésével-oktatásával foglalkozunk. Készségfejlesztő Speciális Szakiskolánk fiataljait elsősorban a munkára igyekszünk felkészíteni különböző szakképzési modulokon keresztül. Három éve működtetünk egy Munkahelyi Gyakorlat Program (MHGY) elnevezésű integrációs programot, melynek kidolgozása a Salva Vita Alapítvány szakembereihez fűződik és pályázati pénzből működik. Nyílt munkaerőpiaci helyszíneken

(mosoda, pékség, áruházi raktár, elektronikai alkatrészgyártó stb.) heti egyszeri, gyógypedagógusi kíséreléssel történő munkavégzésről van szó. A fiataljainkat elfogadták a helyi dolgozók, már a munkahelyi beosztásban is számítanak a munkájukra és maximálisan elégedettek a munkáltatók is. A szakiskolánkból kikerült egyik fiunk a gyakorlati programban megismert képességei alapján munkakönyves álláshoz jutott. Tudjuk, hogy egy fecske nem csinál nyarat, de az ország tizenhét pontján futnak hasonló programok és mindenképpen helyes irányba terelik a munkáltatók és ép munkavállalók szemléletét.

JEGYZETEK:

- ¹ ILLYÉS Sándor, *A magyar gyógypedagógia hagyományai és alapfogalmai = Gyógypedagógiai alapismeretek*, szerk. Illyés Sándor, Bp., ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, 2000, 25–26.
- ² ILLYÉS Sándor, *Az eszmény, a törvény, a tradíció és a feltételek a közoktatás megújulásában*, <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2001-07-ta-Illyes-Eszmeny.html> – 38k –
- ³ ILLYÉS, *i. m.*, 29.
- ⁴ ILLYÉS, *i. m.*, 35–36.
- ⁵ CSÁNYI Yvonne, *A speciális nevelési szükségletű gyermekek és fiatalok integrált nevelése-oktatása = Gyógypedagógiai alapismeretek*, szerk. ILLYÉS Sándor, Bp., ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, 2000, 382–384.
- ⁶ CSÁNYI Yvonne, *Integráció – a „normál” pedagógia és a gyógypedagógia új együttműködési formája*, Új Pedagógiai Szemle, 1991. december, 38–45.

Lábbal festette: Vágyon Mária

